

אימהות או מהותנות?

חנה פנחסי

עליזה לביא (עורכת)

תפילת נשים

ידיעות ספרים, תל-אביב תשס"ה, 310 עמודים

התקבלותו המפתיעה של הספר **תפילת נשים**¹ והימצאותו במשך חודשים ארוכים ברשימת רבי-המכר מזמינות את השאלה, כיצד הפך ספר תפילות כה רלוונטי בעבור קהלים שונים: דתיים, חילוניים, מסורתיים? לכאורה הייתה אמורה היומרה הפמיניסטית של הספר² לעורר התנגדות בקרב הקהילה הדתית, הקהילה המסורתית ובקהילות אחרות;³ ברם, לא כך אירע.

בדברים שלהלן אצביע על היסוד המהותני המוטמע בספר מבחינות שונות. אני משערת כי התקבלותו של הספר בציבור הדתי, המסורתי ואף החילוני התאפשרה, בין השאר, בשל תפיסה נשית-מהותנית המובעת בספר, ועל-פיה מוקד חייה של האישה הוא האימהות.

כידוע, המחלוקת בשאלת קיומה של מהות נשית טרם הוכרעה, והזרם הפמיניסטי הרדיקלי, בעיקר זה הצרפתי, גורס שהמהותנות חיונית להעצמת נשים. אולם התפיסה המהותנית הופכת לעתים קרובות לחרב פיפיות, מכיוון שהיא משרתת כוחות פטריארכליים המשמרים באמצעותה את מעמדן הנחות של נשים, בשם אותו טיעון מהותני. לכן חשוב להדגיש כי המהותנות של **תפילת נשים** קרובה יותר לתפיסתו של הרב אבינר⁴ מאשר לזו של הלן סיקסו.⁵ במילים אחרות, כוחו של הספר בשמרנותו. בדברים שלהלן אתאר את האופנים השונים שבהם באה מהותנות זו לידי ביטוי בספר.

ברור לגמרי שכאשר נאספות תפילות נשים ממאות השנים האחרונות, אי-אפשר לצפות שיהיו אלו קולות שיתאימו לתפיסות פמיניסטיות עכשוויות, שהרי תפילות הנשים שיקפו את חייהן ואת מקומן במשפחה ובקהילה. ואולם, גם אם נניח כי הטקסטים העתיקים ישקפו בחלקם הגדול תפיסה

-
- 1 עליזה לביא, **תפילת נשים**, תל-אביב 2005. כל ההפניות להלן הן ממקור זה.
 - 2 היומרה הפמיניסטית יסודה בזיהוי העורכת עם ארגון 'קולך' ועם דעותיהן של נשים רבות המזוהות עם רעיונותיו (לאה שקדיאל, יעל לוינ' ועוד), וכן בבחירה להעמיד נשים מתפללות במוקד הספר.
 - 3 דומני שגם ההתקבלות על-ידי הציבור החילוני רלוונטית לכאן, אך קצרה היריעה מלפרט.
 - 4 ראו למשל עלון 'בראש יהודי', גיליון 11, י"ח בכסלו תשס"ז. וכן: הרב אבינר, 'אני אהיה פרופסורית לחינוך', באתר NRG יהדות: <http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/439/143.html>.
 - 5 הלן סיקסו, 'צחוקה של המדוזה' (1975), דליה באום ואחרים (עורכים), **ללמוד פמיניזם: מקראה**, תל-אביב 2006, עמ' 153-134.

פטריארכלית, עדיין יש לעורכת ספר כמו **תפילת נשים** השפעה רבה הנוגעת ל**בחירת** התפילות⁶ ול**עריכתן** על-פי סדר ומבנה המעניקים להן משמעות. השפעתה הפוטנציאלית של העורכת היא גם במתן הסבר על **ההקשר** של התפילות, ובהצגת שאלות **ביקורתיות**. בכל הפרמטרים הללו בחרה עליזה לביא, במרבית המקרים, לחזק את המסר המהותני שכאמור הקל לדעתי, באופן ניכר, על התקבלותו של הספר.

בחירת התפילות

הגדרת המושג 'תפילה' בספר רחבה מאוד. היא כוללת פרקי תהילים, תחינות, תפילות פרטיות שלא הפכו חלק ממסורת כלשהי, שירים מסורתיים⁷ ועוד. הגדרה רחבה זו מאפשרת הכלה של קולות רבים ומגוונים. דווקא על רקע פתיחות זו מעניין לבדוק מהם הקולות שנשארו בחוץ, ומהי משמעותה של הדרה זו.

בספר מופיע שיר אחד מן השירה העברית המודרנית, שירה (הנפלא) של חוה פנחס-כהן, 'תפילה לאם טרם שחרית'⁸. הגדרתו כתפילה נשענת על הפנייה בו לאלוהים. הבחירה בשיר יחיד זה אשר מעמיד במרכזו את האימהות בספירה הפרטית מסמנת את המגמה לשרטט את גבולות הנשיות באמצעות גבולות האימהות. באותה מידה יכול היה להיבחר, למשל, חלקו האחרון של שירה של לאה גולדברג 'שירי סוף הדרך'⁹, או שירה של אסתר ראב 'שירת אישה'¹⁰. שני שירים קנוניים אלו יכלו לענות על אותה הגדרה של נשים כותבות תפילה. אולם גולדברג מסמנת את האופציה של שירה אוניברסלית הפונה לכל אדם, "למדני, אלוהי, בך והתפלל/ על סוד עלה קמל, על נוגה פרי בשל/ על החרות הזאת: לראות, לחוש לנשום/..." ואילו שירה של אסתר ראב מכיל יסודות נשיים-חושניים, "ברוך שעשני אישה- / שאני אדמה ואדם/ וצלע רכה..." שני ממדים אלו, האוניברסליים והחושניים, אשר מרחיבים את הטריטוריה הנשית המסורתית, חורגים ממגמתו הכללית של הספר – המהותנות השמרנית – ולכן, לדעתי, הם ושכמותם נעדרים ממנו.¹¹

6 אפשרויות הבחירה בוודאי מתרחבות מאוד כאשר כותרת המשנה של הספר היא "פסיפס תפילות".

7 ראו לדוגמה תפילת הטוחנת, שם, עמ' 154, שאין בה שום אלמנט דתי.

8 שם, עמ' 28.

9 לאה גולדברג, **שירים**, תל-אביב 1973, כרך ב, עמ' 154.

10 אסתר ראב, **תפילה אחרונה**, תל-אביב 1972, עמ' 93.

11 אציין כי מבקרים נוספים התייחסו להיעדרות של שירה עברית נשית מן הספר וחזרו על הדוגמה של 'שירי סוף הדרך'. ראו: אביגדור שאן, 'בענווה, אלי, אני קרבה אליך, פורשת צפונות לבי ומודה לך', **הארץ**, 15.2.2006; צביה ולדן, 'לדובב שפתי שתוקות', 4.1.2006, באתר NRG יהדות:

<http://www.nrg.co.il/online/11/ART1/029/222.html>. שיר נוסף המפתיע בהיעדרותו הוא שירה של

חנה סנש 'הליכה לקיסריה' ('אלי אלי שלא ייגמר לעולם').

הספר **תפילת נשים** גם איננו כולל תפילות של נשים יהודיות רפורמיות שכבר לפני שנים עסקו באתגר התאולוגי שמעמידה התפילה המסורתית. בולטות בהיעדרותן תפילותיה של מארשה פאלק.¹² פאלק ניסתה להתמודד עם הזהות הגברית של האלוהים כפי שהיא מופיעה בסידור המסורתי, וכתבה תפילות אלטרנטיביות. אין ספק כי מקצת הכותבות הישראליות בספר (רות לזר ולאה שקדיאל, למשל) הושפעו מכתובתה, גם אם לא הזדהו לחלוטין עם הכיוון שבחרה. גם תפילות נשים רפורמיות מסורתיות יותר נעדרות מן הספר.¹³

דומה כי מלבד העניין הפוליטי בהדרת הקול הרפורמי מתוך בקשת לגיטימיות של הציבור האורתודוקסי במדינת ישראל, יש בבחירה זו גם משאלה להתעלם מן הקולות המציפים את השאלות התאולוגיות על אודות זהותו הגברית של האל. זהו ביטוי נוסף לאותה מגמה שנשענת על המהותנות הנשית, אך נמנעת מלהתמודד עם השאלות הרדיקליות שמהותנות זו מעוררת.

בספר כונסו תפילות רבות שנכתבו על-ידי גברים בעבור נשים. לבחירה זו השפעה רבה על חיזוק הקול המהותני אשר ידגיש את האימהות. גברים הכותבים תפילות בעבור נשים יתמקדו בתפקידיהן כבנות-זוג וכאימהות, שאם לא כן יתקשו לנמק את מכוונת התפילה לנשים דווקא. לדוגמה: תפילה לאישה בחודש תשרי לזכות בבן זכר שכתב ה'בן איש חי',¹⁴ תפילה לזכות בבנים של המקובל הרב סלמן מוצפי,¹⁵ תפילות לאישה לאחר הלידה של ר' אליהו הכהן מאיזמיר,¹⁶ ועוד.¹⁷ קבלת ההנחה כי יש ביכולתם של גברים לבטא את הכמיהה הנשית ובעיקר האימהית מעידה שוב על העמדה המהותנית השמרנית.¹⁸

תופעה מעניינת נוספת היא הימצאותן של תפילות שונות הלקוחות מן הסידור המיועד לכלל הקהילה, לגברים ולנשים כאחד, ואשר שובצו בספר. למשל 'הזכרת נשמות'¹⁹ בפרק על אובדן ושכול, או 'נשמת כל חי'²⁰ הנזכר בשל מנהג לאמרו בתקופת ההיריון, אף שהוא נאמר גם בכל שבת. בבחירה זו נפתחת לכאורה האפשרות לנכס לנשים את הסידור כולו, אך הבחירה של לביא היא להצטמצם בגבולות

Martia Falk, 'Notes on Composing New Blessings: Towards a Feminist Jewish Reconstruction of Prayer', Judith Plaskow and Carol Christ (eds.), *Weaving the Visions: New Patterns in Feminist Spirituality*, San-Francisco 1989, pp. 128-137

13 הספר **אל הלב: תפילות לעת מצוא**, ערך הרב עפר שבת בית-הלחמי, ירושלים תשס"ו, פורסם אמנם אחרי **תפילת נשים** אך הוא כולל תפילות רבות שנכתבו שנים קודם לכן.

14 **תפילת נשים**, עמ' 75.

15 שם, עמ' 72.

16 שם, עמ' 95.

17 גם הרב יואל בן-נון בוחר לכתוב תפילה לנשים בנושא נישואים, ראו עמ' 56.

18 ישנם קולות בתפיסה המהותנית הרדיקלית המערערים על יכולתם של גברים לבטא את הקול הנשי באופן אותנטי, ראו סיקסו (לעיל, הערה 5).

19 **תפילת נשים**, עמ' 272.

20 שם, עמ' 81.

האימהות והמשפחה בעיקר, ולא להרחיב את פעילותן של נשים לספירה הציבורית. תפילת 'קדיש' יכולה הייתה, למשל, להחליף את 'הזכרת נשמות' כמציינת את רצונן של נשים לזכור ולהזכיר את מתייהן בבית-הכנסת, לרמוז לתהליך אשר מתרחש בפועל, ולחזקו. גם הצבת 'תפילת הדרך' יכולה הייתה לסמן מרחב נשי גדול יותר, זה של נשים היוצאות לדרך, אל מחוץ לבית.

המיקוד במהותנות האימהית יוצר מצב שלפיו גם כאשר נכתבת תפילה בעבור גברים ונשים כאחד, כגון תפילתו של ר' נחמן לזיווג,²¹ ההקשר של הספר מנכס אותה לנשים בלבד. הנחתו המובלעת של ר' נחמן כי מצוקת הבדידות משותפת לבני שני המינים מעצימה נשים משום שיש בה הפרה של המודל המוכר המייחס בעיקר לנשים את ההיזקקות לבן-זוג.

לסיכום, השירה המודרנית ששובצה בספר, תפילות הנשים שהודרו, התפילות הציבוריות שמנוכסות לנשים, ושילוב של תפילות לנשים שנכתבו על-ידי גברים, כל אלה מכתיבים את המסגרת המהותנית, האימהית בעיקרה, **בתפילת נשים**, ומצמצמים אותה לצורך של נשים להתפלל מתוך כמיהה לאימהות והגנה עליה בלבד.

מבנה הספר

מבנה הספר וחלוקתו לפרקים חושפים תפיסה דומה: לאחר הפתיחה בפרק 'גן נעול – רגעים בחיי אישה' מגיע פרק בת-המצווה המסתיים ב'תחינה לבת עם קבלת המחזור'. מיד לאחריה מופיעים הפרקים האלה: מציאת בן-זוג, תפילה לכלה, תפילה על פוריות, תפילות הנוגעות להיריון, לידה, זבד הבת, ותפילות האם. כלומר, מגיל 12 ועד שנות ה-40 לחייהן,²² מצטמצמים חיי הנשים לנישואים ואימהות, ללא עבודה, יצירה או פעילות ציבורית שיש להן ביטוי בתפילתן, כלומר בחייהן הרוחניים.

כותרת הפרק הבא היא 'מצוות מן התורה' שפירוטן בספר הוא הדלקת הנר,²³ הפרשת חלה, טבילה וטהרה. כידוע, בחירה זו מקורה במשנה: "על שלוש עבירות נשים מתות בשעת **לידתן**, על שאינן זהירות בנידה, ובחלה, ובהדלקת הנר".²⁴ כלומר, גם פרק זה קשור קשר הדוק לאימהות. מעניין שכל שאר המצוות הנוגעות אף הן בתכונות המיוחדות לנשים, כגון דאגה לזולת, חמלה וטיפול וכד', אינן נזכרות בספר כלל. בהקשר זה ראוי לציין את מחקרה של סוזן סרד על דתיותן של נשים, מחקר המתמקד גם באופי השונה של תפילתן, אשר נובע ממעשי החסד הנשיים.²⁵

21 תפילת ר' נחמן לזיווג, שם, עמ' 50.

22 מדובר גם בתפילות על בן המשרת בצבא, שם, עמ' 126.

23 אציין שהדלקת נרות שבת איננה מצווה מדאורייתא כמשתמע מהכתרת.

24 שבת ב, ו.

25 סוזן סרד, 'רוחניות נשים בקונטקסט יהודי', יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**, ירושלים

תשנ"ה, עמ' 245-257. סרד מניחה מהותנות נשית ונשענת על מחקרה של גליגן, Carol Gilligan, *In a Different*

Voice, Cambridge, Mass. 1982. גם כאן ההימנעות של לביא מעידה על מהותנות שיסודה שמרני, ולא מעצים.

ההימנעות מציטוט מדויק של המשנה הינשית' הנ"ל בפתיחת הפרק קשורה, ככל הנראה, להכרה בבעייתיות של האופן שבו מגדירה המשנה את המצוות הנשיות, כלומר הניסוח השלילי המתמקד באיום המוות. אין במשנה, למשל, הצבעה על תרומתן של מצוות אלו להתעלות רוחנית. עוד נראה שבתפילת נשים משתנה לשון המשנה מ"נידה" ללשון נקייה וחיובית, "טהרה וטבילה". שינוי זה רומז על ההבנה כי סוגיית הנידה מעלה שאלות לגבי הנשיות והטומאה.²⁶ הסתמכות על המשנה מצד אחד, והשתקת האתגר שהיא מציבה לעמדה פמיניסטית מצד אחר, הן בבחינת עוד בחירה המעידה על אימוץ המהותנות מתוך אינטרס שמרני.²⁷

לאחר הפרק העוסק ב'חגים ומועדים',²⁸ עובר הספר לפרק 'תפילות נשים לשעת משבר'. גם כאן, כל המשברים בחיי נשים קשורים בזוגיות ובאימהות. אין משברים הנוגעים לאמונה ועבודת ה', לחיזוק המידות הטובות (האם אין נשים נכשלות בגאווה?), למיניות (כגון מקבילה נשית ל'תפילה זכה' של הגברים בערב יום הכיפורים), או לעבודה ופרנסה.

חשוב גם לשים לב לסדר הדברים הפנימי. לאחר תפילה על התרת עגינות וקבלת גט מופיעות תפילות על רפואת החולים על-פי הסדר הזה: הילדים, הבעל, האישה. המסר העולה מסדר הדברים הוא כי בריאותה הפיזית של האישה והאם ממוקמת אחרונה בסדר הדאגות, וממילא גם בתפילות. כך מתחזקת ההכרה כי ההקרבה האימהית "טבעית" לנשים.

גם סדר התפילות בפרק העוסק באובדן ושכול מארגן את חשיבות המתים באופן המסמן גם את חשיבות החיים – הילדים בתחילה ולבסוף הנשים עצמן: תפילה לאישה שהייתה סיבת מיתת בנה, מות ילד, תפילה לאישה היתומה מהורים,²⁹ ולבסוף הספד על צדיקות ועל בנות ישראל שנרצחו על-ידי בני-זוגן.

שרטוט מעגל החיים כפי שעולה ממבנה הספר משכפל אפוא את תפיסת החיים הראויים לנשים, ומעגן את הנשים במקומן המסורתי בבית, כאימהות. בהקשר זה אציין כי גם הפרק הפותח הנקרא 'גן נעול' – רגעים בחיי אשה' מאשר את זיהוי הנשים עם הספירה הפרטית ה"נעלמת", כביכול.³⁰

26 נושא זה נדון למשל אצל: Rachel Adler, 'In Your Blood, Live: Re-visions of a Theology of Purity', Debra Orenstein and Jane Rachel Litman (eds.), *Lifecycles 2: Jewish Women on Biblical Themes in Vermont*. Contemporary Life, 1997

27 שימוש טיפוסי במשנה הנ"ל לחיזוק הטיעון השמרני אפשר למצוא למשל במאמרה של Lisa Aiken, 'Man and Woman in Traditional Judaism', *To Be A Jewish Woman*, Northvale, N.J. 1993, pp. 27-43

28 מפאת קוצר היריעה לא אתייחס אליו, אם כי גם בו ניכרים אותם מאפיינים.

29 זוהי למעשה תפילת אזכרת נשמות כללית, המופיעה בכל סידור, ואין בה כל ייחוד לנשים.

30 אין בפרק כל מימוש לציפייה שמעורר השם בעל ההקשר האירוטי 'גן נעול', כותרת המתייחסת לשיר השירים ד, יב: "גן נעול אחותי כלה, גן נעול מעין חתום".

הצגת הקשר התפילות והעלאת נקודות ביקורתיות

כפי שנאמר בפתיחת הדברים, הקולות הנשיים שאנו מחלצות מן העבר משקפים את החיים אז, וממילא אינם יכולים להתאים באופן מלא לצורכי הנשים היום. אבל יש מקום לצפות כי כאשר ניכר הפער בין הנחות היסוד של החיים בעבר לאלו שבהווה, תהיה התייחסות לכך מתוך הצבת הקשר היסטורי, ולצדה הצבעה לפחות על מקצת האתגרים שעדיין עומדים בפנינו. **תפילת נשים** נמנע כמעט לגמרי מהתייחסות לקונפליקטים העומדים בפני הנשים המתפללות בדורנו. אדגים את הדברים: 'תפילת התיקון לאישה שהיתה סיבת מיתת בנה' שנכתבה על-ידי ה'בן איש חי'³¹ מניחה את אחריות האישה על מות בנה גם אם מדובר בתהליך ביולוגי טבעי. אין בהסבר הניתן לתפילה כל הסתייגות מהנחות היסוד העומדות בבסיסה של תפילה זו.

נוסף על כך, בכל התפילות הרבות שבהן מוזכרת המשאלה לבנים זכרים אין כל הסתייגות מהתפיסה המשתמעת כאילו אין שמחה שווה בהולדת בת.

כאמור, אין בספר כל התייחסות להבחנה בין תפילות שנכתבו על-ידי נשים לאלו שנכתבו על-ידי גברים. המשתמע מכך הוא שיש לגברים היכולת לבטא נאמנה את הנשיות. זוהי כמובן עמדה לגיטימית כל עוד לצדה ממומשת יכולתן של נשים לכתוב לגברים את תפילותיהם.

אין בדברים שלעיל משום הצבת ציפייה לדיון מעמיק בכל הנושאים הללו, אלא רק שאלה על העדר כל התייחסות לנושאים אלו, כלומר השתקתם למעשה.³²

סיכום

בדברים שלעיל הצבענו על כך שבחירת הטקסטים ב**תפילת נשים**, מבנה הספר ועריכתו, וההקשר שניתן לתפילות הנבחרות, מציגים את האישה המתפללת כמי שמצפה לאימהות, מממשת אותה, מגנה עליה, ומסתפקת בה. ישנם גם יוצאים מן הכלל,³³ אולם אלה אינם משפיעים על הנימה המרכזית העולה מן הספר.

ברור כי בעצם התופעה של תפילות של נשים יש פוטנציאל חשוב להעצמתן, ועליזה לביא תרמה רבות להצפת הקול הנשי הדתי. אני כאמור מניחה כי התקבלותו הרחבה קשורה למהותנות השמרנית שבו,

31 **תפילת נשים**, עמ' 264.

32 שתי דוגמאות קונקרטיות (מני רבות) מעידות על העדר ביקורתיות במקומות שבהם היא מתבקשת. בנוגע לסדר ט"ו בשבט שבו אומרות הבנות את הפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה", נאמר בהערה: "מעניינת במיוחד ההתבוננות המגדרית על סדר החג..." (עמ' 242) בלי התייחסות לחיזוק המופנמות הנשית שמשכפל מנהג זה. בהקדמה לפרק על בת-מצווה נאמר: "הנערה הצעירה מצטרפת אל הכלל היהודי כאשר היא מגיעה למצוות" (עמ' 40), תוך מחיקת ההבדלים בין בנים לבנות הנוגעים ל"הצטרפות אל הכלל היהודי".

33 למשל קריאת שירת דבורה בטקס בת-מצווה, שירה של נביאה שהטריטוריה שלה היא בחוץ, 'תחת התומר', עמ' 43; השלמה ליתפילת גשם של לאה שקדיאל, עמ' 231.

שאותה הראינו לעיל. אם יש צדק בדבריי נשאלת השאלה, האם נכון לשלם את מחירה של השמרנות המהותנית תמורת התקבלות שמקדמת שיח מוגבל על מקומן של הנשים בחיים היהודיים? האם התעלמות מן הצרכים של האישה כסובייקט מן הצד האחד, והדרתה מנטילת אחריות על כלל ישראל מן הצד האחר, ראויות כדי להשיג את האמפתיה והקרבה לתפילה היהודית שהשיג **תפילת נשים**? אינני בטוחה שהתשובה ברורה לי, אך מכל מקום נראה לי חשוב לחשוף את עמדתו של הספר.

אין ספק כי הספר גם מעורר דיון בשאלות חשובות, כגון: האם ייתכן ספר 'תפילת נשים' שלא יתמקד באימהות? האמנם יש לנשים דרך אחרת בעבודת ה'? האם וכיצד תוכלנה תפילות של נשים להפוך לנחלת הגברים, על מנת שיועצמו גם הם? **תפילת נשים** עשה צעד ראשון וחשוב. יש לצפות לצעד הבא.